

קרן אבי חי ישראל
תחום מחקר, הערכה ומדידה

מחקר הערכה על תכנית "שיח סטודנטים" מיזם של צו פיוס במוסדות להשכלה גבוהה

תקציר מנהלים

צוות המחקר:

פרופ' אריק כהן, ראש הצוות

ד"ר עינת בר-און כהן

2012

מחקר ויעוץ

קבוצת חוקרים ויועצים בראשות פרופ' אריק כהן

ת.ד. 8725, ירושלים 91086 פקס: 02-6723817

msaharon@mscc.huji.ac.il

תכנית שיח סטודנטים:

מיזם של צו פיוס במוסדות להשכלה גבוהה

מחקר הערכה

פרופ' אריק כהן ודר' עינת בר-און כהן

ירושלים, ספטמבר 2012

תשרי, תשע"ג

הבעת תודות

ברצוננו להודות מקרב לב לכל האנשים המעורבים במיזם "שיח סטודנטים". מחקר זה נערך לפי רוח הנושא עצמו, דהיינו, בדיאלוג בלתי פוסק עם צוות אבי חי, מנהלי התוכניות במוסדות השונים, עם חלק מסגל ההוראה ועם הסטודנטים שהסכימו להשתתף במחקר.

צוות אבי חי

ליאורה פסקל

עליזה גרשון

רעיה לוי

מנהלי התוכניות במוסדות

דרי' רינה חבלין, מכללת אוהלו

איילה שוורץ, מכללת בית ברל

יפעת אברהם, אוניברסיטת בן גוריון

רב דב בר ישועה, אוניברסיטת בר-אילן

יהודית לקיצביץ, מכללת דוד ילין

דרי' צבי בקרמן, האוניברסיטה העברית - מרכז מלטון

דרי' מרים שיף, האוניברסיטה העברית - עו"ס

משה שמעון מכללת תלפיות ומכללת לוינסקי

דרי' נח חיות, מרכז הרצוג

דרי' אורי קצין, סמינר הקיבוצים

דרי' אלחנן שילה, מכללת ספיר

דנה מזיא ומיכל ציליבון, צמ"ח - אגודת הסטודנטים

מבוא

צו פיוס הוקם על ידי קרן אבי חי בשנת 1996 ומאז ועד היום פועל לעידוד ההיכרות והקשרים בין יחידים וקבוצות על הרצף הדתי-חילוני בחברה הישראלית ולעידוד קיומן של מסגרות חיים משותפות לכלל המיגזרים. פעילות הארגון מתמקדת בתחום החינוך הפורמאלי והבלתי פורמאלי, בתחום הקהילתי ובתחום ההסברה וקידום שיח נוקב אך מכבד בסוגיות שבמחלוקת.

מיזם "שיח סטודנטים" קם בעקבות רצח רבין כאשר הצורך בדיאלוג בין סטודנטים דתיים וחילונים עלה ביתר שאת. התכנית הראשונה החלה בשנת 1998 באוניברסיטת בר אילן ומאז ועד היום.

צו פיוס יוזם ותומך בקורסים ותכניות מפגש לסטודנטים באוניברסיטאות ומכללות, במטרה לייצר הידברות פתוחה המבוססת על לימוד משותף של טקסטים יהודיים וכלליים ממגוון רחב של קשת הדעות, בסוגיות של זהות יהודית - ישראלית; וכן במטרה לעודד אינטראקציה אישית בין דתיים לחילונים, שתאפשר היכרות הדדית עם עולם המושגים, הערכים והעמדות השונות.

בסך הכל השתתפו בתכניות במהלך השנים למעלה מ-5000 סטודנטים. בשנת הלימודים תשע"ב התקיימו 34 קבוצות סטודנטים במסגרת כיתות וסדנאות, ב-17 אוניברסיטאות ומכללות ברחבי הארץ. בנוסף לכך, לפני שנתיים התרחבה התכנית להתנדבות משותפת בתחומים שונים. בסה"כ השתתפו בתכנית בשנה זו 960 סטודנטים: 730 בקורסים וסדנאות, רובם בקורס שנתי ומיעוטם בקורס סמסטרילי, ו-230 בתכנית להתנדבות משותפת, ב-20 מוסדות להשכלה גבוהה: אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר אילן, האוניברסיטה העברית, מכללת אוהלו, מרכז הרצוג, מכללת אחווה, מכללת בית ברל, מכללת דוד ילין, מכללת ספיר, מכללת לוינסקי, מכללת ליפשיץ, מכללת סמינר הקיבוצים, ומכללת תלפיות. בנוסף, דרך תכנית צמ"ח שותפים: אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, אוניברסיטת חיפה, המרכז הבין-תחומי הרצליה, המכללה למנהל, מכללת אורנים, מכללת רופין, אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר אילן, האוניברסיטה העברית, מכללת בית ברל, מכללת ספיר.

מטרת המיזם היא ליצור הידברות פתוחה הידברות פתוחה המבוססת על לימוד משותף של טקסטים יהודיים וכלליים ממגוון רחב של קשת הדעות, בסוגיות של זהות יהודית - ישראלית וכן במטרה לעודד אינטראקציה אישית בין דתיים לחילונים, שתאפשר היכרות הדדית עם עולם המושגים, הערכים והעמדות השונות.

ישנם למעשה ארבעה מודלים עיקריים של תכניות, שבהם שלושה מתקיימים בכיתה ואחד בעשייה חברתית קהילתית:

1. בכיתה:

- א. **מדל קיים**: קורס קיים שמתרחש במוסד גם ללא היוזמה של צו פיוס, ואולם, בזכות התרומה של צו פיוס, הקורס מועשר בדיאלוג.
- ב. **מודל מיוחד**: סדנה, שהחלה לפעול ביוזמת צו פיוס.
- ג. **מודל שת"פ**: סדנאות וקורסים בין-מוסדיים, בדרך כלל בין מוסד דתי לחילוני.

במודל א) ובמודל ב) הסטודנטים באים מתוך המוסד עצמו, והקורס מאפשר להפגיש סטודנטים באופן פעיל ולעודד את ההיכרות האישית וההידברות ביניהם. במודל ג) נוצר שיתוף פעולה בין שני מוסדות שונים - דתי וחילוני - שבמסגרתו נפגשים הסטודנטים לקורס משותף. בניית התכנית והנחיית הקורסים נעשית במשותף על ידי מרצים משני המוסדות.

2. בעשייה חברתית קהילתית:

בניגוד לשלושת המודלים האלה, המודל הרביעי (המיושם על ידי צמ"ח) אינו מתקיים במסגרת כיתתית, אלא במסגרת של פעילות, והתנדבות משותפת בתחומים חברתיים הממזגות בין סטודנטים דתיים וחילוניים. בתכנית צמ"ח הסטודנטים נפגשים להיכרות ולהתנדבות משותפת בתחומים שונים. הסטודנטים נבחרים מתוך כלל המועמדים על פי מחויבותם לפעילות, ובמידת האפשר איזון בין דתיים וחילוניים. צמ"ח היא תכנית שמקדמת חינוך לערכים בבתי ספר תיכוניים. התכנית מגייסת מגוון סטודנטים הפרוסים בכל הארץ, ממינת אותם, מכשירה אותם ושולחת אותם בקבוצות של שניים או שלושה ללמד בכיתות י, וי"א. הסטודנטים נבחרים לפי יכולתם לעמוד בפני כיתה באמצעות דינאמיקה קבוצתית וראיון אישי, וכל קמפוס מצוות קבוצות מגוונות עד כמה שניתן מבחינת המגדר והדתיות. הסטודנטים זוכים למלגת הוקרה של 1,800 שקלים וכמחצית מהסכום מכסה את ההוצאות של הסטודנטים בגין התכנית ובמיוחד הוצאות נסיעה (רק לשם השוואה נציין שמלגת פרח עומדת כיום על 5,200 שקלים). כך שלמעשה במסגרת תכנית צמ"ח הסטודנטים מתנדבים. הסטודנטים נכנסים לכיתת הלימוד בבתי ספר שונים שש פעמים בין חנוכה לפסח עם המחנך או המחנכת של הכיתה ומעבירים מערכי שיעור שהכין צוות מיוחד. לאחר מכן תלמידי הכיתה בוחרים תחום להתנדב בו ויוצאים לקהילה. המערכים דנים בדילמות ערכיות ועוברים עדכון בכל שנה. כך למשל עודכנו המערכים בכל הקשור למחאה החברתית. המחנכים של הכיתות שמחים בתכנית ואף אומרים שלעתית התכנית מחליפה את עבודתם ואת הצורך לדון בנושאים שונים עם הכיתה. מעניין לציין שאחד הנושאים שהסתמנו כבעייתיים ביותר הוא נושא הגזענות.

לתכנית מצע רעיוני כללי משותף המקדם דיאלוג בין דתיים לחילוניים. לפי תשובותיהם של מנהלי התוכניות במוסדות השונים מסתבר שקיים דיון ביחס להגדרת המושג דיאלוג ומשמעותו הקוריקולארית (ראו נספח 1). לפיכך, המצע הרעיוני המשותף של התכנית כללי ופותח פתח לסוגים שונים של דיאלוג, והתכנית כוללת אופנים שונים של יישום, שיטות עבודה והקשר מוסדי.

מטרת ההערכה של המיזם הייתה לברר מה נעשה בכיתות, בסדנאות ובקבוצות ההתנדבות השונות. לברר אם הדיאלוג אכן מתרחש, במה הוא תורם למשתתפים לו, ומה הקשר בין אופן הפעלת התכנית להצלחתה. כמו כן, מטרת ההערכה היא לברר את המשותף ואת השונה בין המודלים השונים מבחינת ההשפעה שלהם על הסטודנטים. עבור ארגון צו פיוס העניין המרכזי הוא המפגש עצמו בין סטודנטים דתיים וחילוניים ואילו הקניית תוכן נוסף וחדש,

הקניית מימוניות בתחום הסדרי סכסוכים ועוד הם הכלים בדרך למפגש. בהתאמה גם ההערכה תעניק תשומת לב ייחודית למפגש: האינטנסיביות שלו, האופן בו הוא נעשה וכדומה.

המיזם מכוונת להגברת הדיאלוג האמיתי בין דתיים לחילוניים תוך התמודדות עם סטריאוטיפים. הצלחת התכנית אם כן תוגדר ביצירת דיאלוג כזה ושבירה של סטריאוטיפים. על מנת לברר סוגיה זו ניתן לשאול כמה שאלות:

1. האם לכלל התכניות והקורסים יש השפעה כלשהי על התפתחות מימוניות של הקשבה ועל קידום הנכונות והיכולת לקיים דיאלוג עם "אחר".

2. האם יש הבדל במידת השפעה בין הסוגים השונים של הקורסים) אלה השמים דגש על דיאלוג לעומת קורסי ידע שמוכנסים אליהם מתודות ושיטות לימוד דיאלוגיות).

3. מהו סוג ההשפעה של התכנית על המשתתפים – האם יש שינוי בעמדות ביחס לצד האחר? האם ישנה יותר סובלנות, יותר פתיחות, יותר קבלה, פחות דעות קדומות וסטיגמות ביחס לאחר?

4. לפרחי הוראה: באיזו מידה הם יוכלו ליישם "כלים דיאלוגיים" המשמשים בקורסים במסגרות אימוני ההוראה?

5. לגבי האוריינטציה לעתיד, האם רמת המעורבות של בוגר קורס תהיה גבוהה יותר בעתיד, האם יהיה מוכן לקחת חלק בפעילויות, בדיאלוג?

לשם כך השתמשנו בכלי מחקר איכותניים וכמותניים. את החלק האיכותני קיימנו כהכנה לחלק הכמותני על מנת לעמוד על השאלות המעסיקות את אנשי הצוות והסטודנטים, ולטעום את הנעשה בשטח. זאת כדי לדעת מה לשאול ועל מה כדאי לשים דגש במהלך החלק הכמותני. במהלכו, קיימנו ראיונות על מנהלי התכנית מטעם "צו פיוס", השתתפנו בפגישות של מנהלי התכניות יחד עם אנשי צו פיוס, העברנו שאלות למנהלי התכניות במוסדות, ראינו חלק ממנהלי התכניות במוסדות השונים (ראו נספח 1), ראינו סטודנטים אשר השתתפו בקורסים בשנים קודמות. באשר לשאלונים: העברנו שאלונים למדגם הסטודנטים שהשתתפו בקורסים השנה וכן בכל מוסד ביקשנו להעביר שאלון דומה לקבוצת ביקורת, לקורס שעוסק בנושא דומה אך אינו משתתף בתכנית ואין בו דגש על נושא הדיאלוג (ראה יותר פרטים בפרק שיטת מחקר).

כמו כן, מוסדות שונים הציבו לעצמם אתגרים ודרכים כדי לבחון את הצלחת הקורס. מובן שהן האתגרים עצמם והן הדרכים לבחון את ההצלחה שונים בין מוסד למוסד אם כי רוב הנקודות משותפות לכולם. הנה כמה מהמטרות כפי שניסחו אותם המוסדות עצמם:

- צמצום החשיבה הסטריאוטיפית על עמדות ואנשים.
- הגברת הפתיחות לעמדות שונות משלך.
- הרחבה, העמקה ועיבוי המורכבות של עמדות עימן הגעת.
- מימוש הסיכוי לצמיחה וגדילה אישית של המקיימים דיאלוג.
- צמצום תחושה של איום וסיכון מצד המקיימים דיאלוג.
- אימוץ התנהלות פתוחה יותר עם אנשים שונים ממך.
- כניסה לנקודות המבט השונות לא רק ברמה האקדמית-לימודית אלא גם ברמה הרגשית-קיומית.
- ליצר שיח משותף, פלורליסטי, בין בני עמדות שונות ביחס לחיים בישראל ולעיצוב אורחות החיים והתרבות הישראלים.
- לקדם תרבות של מחלוקת.
- לזמן רכישת מיומנויות אישיות ו"כלים" לקיום תהליכי דיאלוג כבסיס ליצירת שיח סובלני, קשוב ומכבד.
- אדם שמשותף בדיאלוג אמור ללמוד לראות את עמדותיו ואת עמדות האחר כחלק ממרחב של דעות שונות שלכל אחת ביסוס שכלי ורגשי משלה. אנו מצפים שראיה כזו תפתח מורכבות ביחסו של המשתתף כלפי האחר (מורכבות הנרכשת לא פעם בתהליך המערב כאב וערעור).
- בהתאמה, עמדו נציגי המוסדות על דרכים לבחינת מידת ההצלחה של הקורסים :
  - נכונות להמשך דיאלוג.
  - דיווח של המשתתפים על צמצום תחושת איום וסיכון מעצם קיום הדיאלוג.
  - תחושה של המשתתפים שהדיאלוג תרם להם.
  - יצירת תובנות חדשות שלא היו למשתתפים קודם.
  - יצירת אווירה של למידה משותפת ובירור, ולא בצורה של התנצחות.
- **מתן אפשרות השתתפות לסטודנטים ערבים או בני קבוצות לא יהודיות אחרות.**
- **מתן התייחסות יותר ברורה לשימוש במתודה של בית מדרש (כלומר, למידה בחברותות ולא הוראה פרונטלית) כחלק מתהליך הכשרת המורים.**
  - יכולת להקשיב לעמדה מנוגדת בנושא טעון.
  - יכולת לזהות הגיון פנימי בעמדה מנוגדת לשלך בנושא טעון.
  - יכולת לגלות רגישות ואמפתיה לעמדה שונה בנושא טעון.
  - יכולת להגיב מנקדת מבטך באופן רגיש ומכבד.
- מודעות ל"כלים" ששימשו לעידוד ההידברות בקורס והבנת אופני יישומם במעשה ההוראה.

ניתוח נתונים

בניתוח שערכנו הדגשנו את האופנים השונים של יישום התכנית:

- **מודל הפעילות:** נבצע שני סוגים של השוואה: (א) שלושת המודלים המתקיימים בכיתות מול המודל של פעילות התנדבותית (צמ"ח). (ב) השוואה של שלושת המודלים מתקיימים בכיתות הלימוד.
  - **הממד החויתי:** בתוכניות מסוימות, נוסף על הלימוד הרגיל בכיתות פן חויתי, כגון: שבת משותפת, סיורים, וכדומה. בקורסים וסדנאות אחרים הפעילות מתקיימת אך ורק בכיתה.
  - **ותק תכנית דיאלוג במוסד:** כיצד משפיע היקף הניסיון שיש למוסד בתכנית דיאלוג. השווינו בין תכניות המתקיימות שלוש שנים או פחות מכך לאלו המתקיימות ארבע שנים ויותר.
  - **מתן ציון:** בחלק מיישומי התכנית ניתן ציון "עובר/לא עובר", לעומת תכניות בהן ניתנים ציונים מספריים.
  - **ממד המחלוקת:** השווינו בין תכניות שהן עוסקות בנושאים שנויים במחלוקת במידה רבה לבין אלו שעוסקות במחלוקת במידה מסוימת או פחות.
  - **פרחי הוראה:** חלק מהסטודנטים הם פרחי הוראה, וההשפעה של קורסי הדיאלוג עליהם עשויה להשפיע גם על אופני ההוראה שבהם הם עתידים לנקוט וכך השפעת הגישה הדיאלוגית והמפגש עם האחר, עשויים להשפיע גם על עבודתם כמורים. זוהי דוגמה לתוצאות בלתי צפיות ובלתי מתוכננות שיכולות להיות לתכנית. לעומתם, עבור סטודנטים שאינם מתכוונים להורות ההשפעה אמורה להיות אישית בלבד.
- בדו"ח זה נשתמש בעיקר בשתי שיטות ניתוח של הנתונים: ניתוח תיאורי על ידי התפלגויות והצלבות בין משתנים; וניתוח של המרחב הקטן. להלן הסברים על שיטת המרחב הקטן.
- כמו כן, עיצבנו שני מדדים (ראו נספחים 3-4):
- המדד (אינדקס 1) הראשון, הנקרא יישום והשפעה, הינו שילוב של 24 פריטים המבטאים יישומים שונים של התכנית (למשל, האם נוצרה אינטראקציה חברתית?) והשפעתה על המשתתפים (כמה התכנית השפיעה לפי המדדים השונים).
- ואילו המדד (אינדקס 2) השני, הנקרא התרשמות כללית, הינו שילוב של ארבע משתנים המבטאים את התרשמות הנחקרים מהתכנית באופן כללי (כמה הם הרגישו שחשוב, כמה הם שמחים שהשתתפו, וכו').
- השווינו את המדדים לנתוני רקע אישיים ומוסדיים.

בניתוח של המרחב הקטן ביותר (SSA), נלקחו בחשבון כל הפריטים המתייחסים לקיום והערכה של השפעת תכנית דיאלוג וההתרשמות הכללית ממנה. סך כל הפריטים בניתוח 24. השלב הראשון של הניתוח הוא חישוב המתאמים בין 24 הפריטים. במטריצה שהתקבלה, כל המתאמים חיוביים,

דבר המראה באופן בולט שכל הפריטים משתייכים לאותו עולם תוכן ולכן קיימת אפשרות לבנות את משתני הסכום שבנינו. יחד עם זאת, לאחר מיקום הפריטים במרחב איקלידי ניתן היה לעדן את הניתוח על ידי איתור אזורים גובלים (Contiguous regions).

דילמות

בעקבות הראיונות שקיימנו עם אנשי קרן אבי חי וצו פיוס, סגל המוסדות ובוגרי תכניות דיאלוג, הועלו נושאים רבים המבטאים התרשמויות לגבי משמעות התכנית על המשתתפים השונים ודילמות לגבי עיצוב התכנית בהמשך.

להלן, נצביע על דילמות מובחרות. יש לציין, שהמחקר הנוכחי מאפשר מתן תשובה אמפירית לחלק מהן. לגבי דילמות אחרות, יש לקרוא את השורות הבאות כמעין השערה שיהיה מקום לאשש אותה במחקר עתידי. סוגיית בחירת הטקסטים והמקומות לביקור היא דוגמה לכך.

לדיאלוג בין דתיים וחילוניים היבטים רבים והשפעות מגוונות. המודלים שהוצגו מעוררים דילמות בקשר ליעילות אופני ההפעלה השונים של הקורסים, ולגבי השפעת ההכרעות השונות על עמדות הצדדים אחד כלפי השני ועל עומק החוויה שהסטודנטים עוברים. ברצוננו להדגיש שלא קיימת תמיד סימטריה בהשפעה של הבחירות השונות על שתי האוכלוסיות: בחירות מסוימות בעלות השפעה גדולה יותר על האוכלוסייה הדתית ובחירות אחרות על האוכלוסייה החילונית.

אחת ההחלטות החשובות שעל מארגני הקורס לקבל היא: האם להדגיש במשך הקורס את המשותף בין האוכלוסייה הדתית לזו החילונית, או שמא דיאלוג אמיתי משמעותי דורש דיון נוקב על הנושאים השנויים במחלוקת. זוהי גם בחירה בין שני פירושים שונים של משמעות הדיאלוג: האם דיאלוג אמיתי משמעו שמיעת הצד שכנגד, ופיתוח יכולת לסובלנות כלפי עמדתו, או שמא, דווקא מציאת המשותף בין שני הצדדים יוצרת קרבה אנושית ביניהם ומקדמת את ההבנה בין שני הצדדים. חילוקי הדעות והסטיגמות בין דתיים ולחילוניים במציאות הישראלית נוגעים לנושאים העומדים לדיון בפוליטיקה הישראלית, נושאים טעונים שכלפיהם כל צד חש מחויבות והתרגשות רבה. בחירה בדגם המעודד מציאת המשותף משמעותה, לעומת זאת, התמקדות בגבולות הקונסנזוס המקובל בציבוריות הישראלית. דגש על הצד האידיאולוגי וההבדלים בין שתי האוכלוסיות, דיון בנושאים השנויים במחלוקת אידיאולוגית עמוקה כגון, התנחלויות, מעמד האישה וכדומה, לעומת דיון בנושאים משותפים כגון ציונות, שירות בצבא וכדומה. היתרון בדגם המעודד ויכוח הוא שהקורס נוגע בלב המחלוקת והסטיגמות, אך המחיר שמשלמים מארגני הקורס הוא לעתים העמקת הקרע בין שני הצדדים, סערת רגשות חזקה, ואף גרימה לזעזוע של החילוניים מעמדות הדתיים ולהיפך. בחירת הדגם הקונצנזואלי לעומת זאת יוצרת בקרב הסטודנטים הרגשה שלא דנו בנושאים האמיתיים, אך מקרבת בין שתי האוכלוסיות ויוצרת חברויות חדשות.

לעומת שתי הבחירות הללו, שתיהן קוגניטיביות, עומדת הגישה ששמה את הדגש על מקומו של כל אחד ממשתתפי הקבוצה, ומדגישה את ההיבטים הפסיכולוגיים של צמיחה אישית, של דינאמיקה קבוצתית ושל גיבוש זהות אישית. חלק מהמוסדות נרתעים מכניסה לספירה האישית של כל סטודנט ולכן שמרו על דיונים עקרוניים ולא פסיכולוגיים.

אחת הדרכים המקובלות לקיום הקורסים היא המפגש עם הטקסט. זהו קורס הדומה יותר לקורסים אקדמיים אחרים והמפריד בינו ובין קורס רגיל הוא האופן בו קוראים את הטקסט ומחברים אותו לחוויות אישיות של המשתתפים ולא לדיסציפלינה אקדמית בלבד. ואולם, אחת הבעיות בבחירה זו היא שרבים מהטקסטים המובאים בנושאים יהודיים נלקחים מארון הספרים היהודי, וזה מייצג באופן נאמן יותר את הצד הדתי מאשר את החילוני. הנוכחות הגדולה יותר של העולם הדתי מובילה לעיתים את הדיון לכיוון של הצגת העולם הדתי בפני החילוניים.

הביקורים מחוץ לחדר הלימוד גם הם מגוונים: ביקור במוסדות העוסקים בזהות יהודית, באתרי תיירות "יהודיים", או הקדשת ימים מרוכזים לדיונים בין הסטודנטים. במקרה של ביקורים באתרים "יהודיים" שוב עולה הבעיה שרוב המקומות בהם מבקרים הם מקומות דתיים כגון ישיבות, מקומות קדושים וכדומה. לעומת זאת נדמה שימי הדיונים המרוכזים בעלי השפעה גדולה ומאפשרים למשתתפים לפתח שיחה מעמיקה יותר ולהתקרב באופן רב גוני יותר אחד לשני. כלומר המפגשים האינטנסיביים הללו כנראה מאפשרים לגשת לנושאים השנויים במחלוקת מבלי ליצור התבצרות וזעזוע של כל אחד מהצדדים מגישת השני.

מדברי הסטודנטים בתכניות השונות עולה כי התגלית הגדולה של הקורס הייתה להיווכח בכנות של הצד השני, ההבנה שהחרדים באמת מאמינים שהם מצילים את העם היהודי, ושהדתיים באמת מאמינים בחשיבות מאבקם, ואולם הגילוי הזה נכון לגבי החילוניים במפגש עם הדתיים אך לא לגבי הדתיים במפגש עם החילוניים. נושא אחר שזכה לבולטות גבוהה הוא הגילוי המחודש של המחויבויות האישיות של כל אחד ואחת, בנוגע ליהדותם ולמידת הדתיות שלהם עצמם.

ממצאי המחקר הכמותני

שאלונים וסוגי אוכלוסייה

חולקו שלושה שאלונים שונים לשלוש אוכלוסיות שונות:

שאלון דיאלוג למדגם מייצג של סטודנטים של כיתות דיאלוג (362 שאלונים נענו).

שאלון ביקורת, ניסינו לחלק שאלונים לקבוצות הלומדות שאותם המוסדות שבהם מתקיימת

תכנית דיאלוג, אך לסטודנטים שאינם משתתפים בדיאלוג (163 שאלונים נענו).

שאלון לסטודנטים שהשתתפו בצמ"ח (109 שאלונים נענו).

ככלל משתתפים כ-960 סטודנטים בתוכניות דיאלוג וצמ"ח. נשלחו 527 שאלונים ומתוכם נענו

471 (לא כולל ביקורת).

השאלונים חולקו ב-11 מוסדות השכלה גבוהה שונים, ובנוסף למתנדבי צמ"ח המפוזרים ברחבי

הארץ במוסדות אקדמיים (ראה פירוט במבוא).

מוסד	משתתפי דיאלוג	קבוצת הביקורת	סה"כ
אוהלו	50	46	96
בית ברל	38	17	55
בן גוריון	23	6	29
בר אילן	91	15	106
דוד ילין	56	0	56
מרכז מלטון (האוניברסיטה העברית)	9	14	23
בית הספר לעבודה סוציאלית (האוניברסיטה העברית)	14	25	39
לב תלפיות	12	0	12
מכללת הרצוג	19	0	19
סמינר הקיבוצים	18	6	24
ספיר	32	34	66

צמ"ח	109
------	-----

האוכלוסייה: אפיונים בסיסיים

הגיל הממוצע אצל משתתפי דיאלוג היה 29, וזוהה לגיל הממוצע בקבוצת הביקורת. הגיל הממוצע אצל משתתפי צמ"ח היה צעיר יותר: 24. ייתכן שהסיבה נובעת מכך שבדומה לתוכניות התנדבותיות אחרות המציעות מלגה צנועה (כגון פרי"ח), צמ"ח נוטה למשוך יותר סטודנטים בשנה הראשונה/שנייה ללימודיהם.

בכל התוכניות השתתפו יותר נשים מגברים. אך בעוד שבדיאלוג נשים היוו 76% מהאוכלוסייה, אצל משתתפי צמ"ח הפער המגדרי היה קטן יותר (56% נשים). מבחינה דתית, משתתפי דיאלוג התחלקו כמעט שווה בשווה בין דתיים, חילונים, ומסורתיים. אולם בצמ"ח הרב הגדירו עצמם חילונים (65%).

בדיאלוג, 44% מהמשתתפים היו פרחי הוראה. לא ידוע כמה פרחי הוראה משתתפים בצמ"ח (השאלה לא נשאלה בשאלון. לפי מנהלת צמ"ח, נראה שאחוז הסטודנטים שהם פרחי הוראה נמוך מאוד).

הפרופיל של הסטודנטים המתנדבים בצמ"ח שונה מזה של הסטודנטים הלומדים בקורסי הדיאלוג בכך שהם באים מדיסציפלינות שונות. לפי מארגני תכנית צמ"ח, רבים מבין הסטודנטים לומדים מקצועות שאינם הומאניים, ואולם, הם התנדבו והדריכו בעבר, בבית הספר התיכון או בצבא, וההתנדבות חסרה להם: זוהי המוטיבציה המרכזית להצטרפות לתכנית.

מסקנות כלליות

בהתבסס על שני משתני הסיכום (שהוסברו בפרק שיטות מחקר), הגענו לכמה תובנות כלליות:

ככלל, נראה שגברים ונשים הושפעו באופן דומה מהתכנית, ואף התרשמו ממנה בצורה דומה.

נראה שככל שהמשתתפים היו יותר חילונים, התכנית השפיעה עליהם יותר:

יישום והשפעה	חילונים	מסורתיים	דתיים
במידה רבה	28%	25%	18%

יישום והשפעה	לא שומרים את הדת כלל	שומרים את הדת במקצת	שומרים את הדת במידה רבה	שומרים את הדת על כל דקדוקיה
הושפעו במידה רבה	33%	31%	22%	16%

עם זאת, התרשמותם של המשתתפים מהתכנית הייתה דומה בין הדתיים (48%, במידה רבה), לחילונים (46%) והמסורתיים (43%). מבחינה אתנית, התכנית השפיעה באופן דומה על אשכנזים וספרדים (48% ו49%, בהתאמה במידה מסויימת ורבה), אך השפיעה הכי הרבה על אלו מאתניות מעורבת (59%). התרשמותם של חברי העדות השונות הייתה דומה (49%, 45%, ו45%, בהתאמה במידה רבה).

מבחינת המדדים השונים (בהמשך הפרק קיים ניתוח יותר פרטני של כל אחד מהם): נראה שכאשר המוסד הוא הטרוגני מבחינת אוכלוסיית הסטודנטים (לומדים בו גם דתיים וגם חילוניים), הייתה לתכנית השפעה מעט יותר גבוהה (50% לעומת 41%, בהתאמה במידה מסוימת ורבה). אולם במוסדות שלא התקיימו מפגשים רגילים, הסטודנטים התרשמו יותר מהתכנית (54% במידה רבה לעומת 44%).

במוסדות שבהם תכנית דיאלוג הייתה חווייתית, (דהיינו שבנוסף על הלימוד הרגיל בכיתות, ישנן פעילויות כגון: שבת משותפת, סיורים, וכדומה) התכנית השפיעה הרבה יותר מאשר כאשר התכנית לא הייתה חווייתית (41% לעומת 15%, במידה רבה). במקומות אלו התכנית אף הרשימה יותר את המשתתפים (60% לעומת 36%, במידה רבה).

באופן כללי, לא היה הבדל משמעותי בתוכניות שבהן השתתפו פרחי הוראה: עם פרחי הוראה ההשפעה הייתה של 48% (במידה מסויימת ורבה) לעומת 50% בתוכניות ללא פרחי הוראה. ההתרשמות גם הייתה דומה: 46% התרשמו במידה רבה בתוכניות עם פרחי הוראה, לעומת 43% בתוכניות בלי.

באופן כללי, תכניות "ללא ציון מפורט" השפיעו יותר מאשר תוכניות עם ציון (43% לעומת 16%, במידה רבה), ואף הרשימו יותר את המשתתפים (59% לעומת 38%, במידה רבה).

תוכניות וותיקות (ארבע שנים ויותר) השפיעו יותר מתוכניות צעירות (32% לעומת 16%, במידה רבה), ואף הרשימו יותר את המשתתפים (53% לעומת 35%, במידה רבה).

מבחינת מודלים, באופן כללי המודל המיוחד השפיע במידה הרבה ביותר (35% במידה רבה), לאחריו מודל השת"פ (22%), ולאחריו המודל הקיים (15%). לעומת זאת, מודל השת"פ הכי הרשים את המשתתפים (54% במידה רבה), וקרוב אליו המודל המיוחד (51%). המודל הקיים הרשים הכי פחות (36%).

תכנית דיאלוג, צמ"ח, וקבוצת הביקורת

בנכונות ובמוטיבציה ללמוד על האחר ותרבותו, תכנית דיאלוג השפיעה יותר מתכנית צמ"ח וקבוצת הביקורת במידה ניכרת (69% ציינו השפעה מסויימת ורבה לעומת 44% בצמ"ח, ו-59% בביקורת).

כמו כן קבוצת דיאלוג באופן נרחב ביטאו דעות שונות של אנשים ממגזרים שונים ועסקו בנושאים שנויים במחלוקת. לעומת זאת, צמ"ח יותר דומה לקבוצת הביקורת בנושאים אלו, כלומר עסקו בנושאים שנויים במחלוקת אך הרבה פחות.

מבחינת עידוד חברויות עם אנשים מהמגזר האחר, גם תכנית דיאלוג וגם תכנית צמ"ח היו מוצלחות לעומת קבוצת הביקורת (67% ו-63% בהתאמה, לעומת 47% בקבוצת הביקורת, במידה מסויימת ורבה).

בסופו של דבר, תכנית דיאלוג תרמה הכי הרבה לתחושת ההבנה את המגזר האחר (30% ציינו במידה רבה, אחריה צמ"ח 21%, ובקבוצת הביקורת רק 18%).

תכנית דיאלוג וקבוצת הביקורת

תכנית דיאלוג הגבירה את האינטראקציה החברתית בין סטודנטים ממגזרים שונים (84% לעומת 65% בביקורת, במידה מסויימת ורבה), ונוצרו חברויות בין מגזריות רבות יותר. כמו כן, הייתה לתכנית השפעה חיובית חזקה על מידת הפתיחות לדעות אחרות (88% לעומת 71% בביקורת), היכולת להקשיב לדעות מנוגדות (91% לעומת 74%), היכולת להבין את ההגיון הפנימי בעמדות מנוגדות (88% לעומת 78%), והיכולת להפגין אמפתיה כלפי עמדה מנוגדת (88% לעומת 73%).

מבחינת התרומה, ניכר שתכנית דיאלוג השפיעה באופן חיובי על הנכונות ללמוד ולהבין את האחר:

קבוצת הביקורת	תכנית דיאלוג	הקורס תרם (במידה מסויימת ורבה):
52%	76%	סובלנות כלפי אנשים שונים
59%	69%	נכונות להמשיך ללמוד על האחר
59%	80%	נכונות להכיר יהודים שונים
57%	72%	צמצום חשיבה סטריאוטיפית
62%	77%	פתיחות לעמדות שונות
56%	74%	עיבוי המורכבות של עמדות אישיות

תכנית דיאלוג וצמ"ח

אף על פי שקיימים הבדלים בין תכנית צמ"ח לבין תכנית דיאלוג, ואף שהתברר (בדיעבד מהשאלונים) שמדובר גם באוכלוסיות שונות, אנו משווים בין התוכניות מכמה סיבות: א) לתכנית צמ"ח אין קבוצת ביקורת, כך שהדרך היחידה לעמוד על משמעות התוצאות היא להשוות אותם לדיאלוג; ב) ישנם אלמנטים רבים אשר דומים בין התוכניות; ג) הם מילאו את אותו השאלון באותה גישה מחקרית.

תכנית דיאלוג הייתה מוצלחת יותר בהעברת רעיון הדיאלוג ככלי חינוכי ובעידוד להמשיך עם התכנית. צמ"ח הייתה מעט יותר מוצלחת בעידוד סובלנות כללית כלפי האחר (ראה נספח 5). רב הסטודנטים לא הרגישו שהתכנית שינתה את עמדותיהם כלפי המגזר שלהם. אולם בצמ"ח התקיים שינוי גדול יותר (42%, במידה מסויימת ורבה) מאשר בדיאלוג (35%).

בתחושות כלפי מגזרים אחרים כן הורגש שינוי: 57% בצמ"ח ו-60% בדיאלוג הרגישו שינוי מסוים או יותר. בסובלנות לקבל אנשים שונים הורגש שינוי (79% בצמ"ח ו-76% בדיאלוג, במידה מסויימת ורבה). אולם, אלו שסימנו שההרגישו שינוי גדול היו רבים יותר בקבוצת דיאלוג (40% לעומת 30%, במידה רבה) גם צמ"ח וגם תכנית דיאלוג היו מוצלחות בצמצום סטריאוטיפים ויצירת פתיחות לעמדות שונות, אם כי דיאלוג קצת יותר.

הבדל חשוב בין צמ"ח לדיאלוג הוא שבקבוצת דיאלוג באו לידי ביטוי ההבדלים בין המגזרים יותר מהדמיון (64% ו-36%), בצמ"ח בא לידי ביטוי הדמיון יותר מההבדלים (31% ו-69%). לצורך פרספקטיבה, בקבוצת הביקורת התחושה הייתה של שוויון בין ההבדלים והדמיון (54% ו-46%).

קבוצת דיאלוג אכן תרמה להבנה ושימוש בדו שיח ככלי לימודי והתפתחותי (כ-80%, במידה מסויימת ורבה), לעומת צמ"ח שעשתה זאת בפחות מ-50% מהמקרים. העניין תואם את התנהלות הקבוצות כאשר הדו שיח היה בשימוש בקבוצות דיאלוג ב-92% מהמקרים, אך רק ב-56% מהמקרים בצמ"ח. עם זאת, במבחן התוצאה גם צמ"ח וגם דיאלוג עודדו הקשבה לדעות שונות, אף בנושאים טעונים, והבנה של הצד השני. תכנית דיאלוג הינה גם התכנית שהכי רוצים לחזור אליה (56% לעומת 34% בצמ"ח, במידה רבה). יש לציין בהקשר זה שתכנית דיאלוג דורשת פחות

השקעה של זמן ואנרגיה מאשר צמ"ח (שהיא תכנית התנדבותית). כמו כן, משתתפי דיאלוג יותר שבעי רצון מהמפגשים, יותר מרגישים בחשיבות מפגשים בין חילונים לדתיים, ויותר מרגישים שהפעילות תרמה להם מבחינה אישית. באופן כללי הסטודנטים חשו ששני המגזרים מעוניינים במפגשים, אם כי הייתה תחושה שהחילונים היו מעט יותר מעוניינים מהדתיים. תחושה זו הייתה חזקה יותר בצמ"ח, עניין שייתכן בנובע מכך שבצמ"ח ישנם יותר משתתפים חילונים.

ביקורת	צמ"ח	דיאלוג	מי לדעתך היה יותר מעוניין בדיאלוג?
15%	0%	9%	מגזר דתי
19%	35%	15%	מגזר חילוני
76%	65%	76%	שני המגזרים

באופן כללי, הסטודנטים היו מרוצים מרמת "היהדותיות", הדתיות, והאינטנסיביות של התכנית. בתכנית דיאלוג, חלק מן הסטודנטים הרגישו שהתכנית צריכה להיות יותר רגשית. בדיאלוג חלק הרגישו שהתכנית צריכה להיות פחות פרונטאלית ובעלת יותר מעורבות של הסטודנטים. בצמ"ח חלק הרגישו שדרושות יותר שעות לתכנית וכן שצריך יותר סטודנטים דתיים.

שלושה מודלים שונים של דיאלוג בתוך הכיתה

בשורות הבאות, נשווה בין שלושת המודלים המתקיימים בכיתות במוסדות הנחקרים. בהשוואה הזאת, שניתן לכנותה השוואה פנימית, אנחנו לא נתייחס לקבוצת ביקורת ולמשתתפי צמ"ח. יש לזכור שאוכלוסיית הקורסים המשותפים כללו רק 36 משתתפים, כולם נשים.

המוסדות המקיימים כל מודל:

רגיל (קורס רגיל מועשר)	מיוחד (סדנת דיאלוג)	שיתוף פעולה (קורס בין מוסדי)
אוהלו	בן גוריון	מכללת תלפיות + לוינסקי
בית ברל	בר אילן	סמינר הקיבוצים + ליפשיץ
דוד ילין	האוני' העברית - מרכז מלטון	
ספיר	האוני' העברית - עו"ס	
	מכללת אחווה (מרכז הרצוג)	

התוכניות שהתקיימו במודל מיוחד השפיעו יותר מאשר שת"פ ורגיל מבחינת פתיחות ובסובלנות:

רגיל	שת"פ	מיוחד	(במידה מסויימת רבה)
28%	26%	43%	שינוי עמדות כלפי המגזר שלך
69%	75%	84%	סובלנות
66%	70%	78%	צמצום חשיבה סטריאוטיפית
72%	76%	83%	פתיחות לעמדות שונות

לעומת זאת מודל השת"פ השפיע יותר על דעות כלפי המגזר האחר (76% לעומת 52% ברגיל ו67% במיוחד, במידה מסויימת ורבה).

לא היה הבדל בין התוכניות השונות בנכונות להכיר יהודים מתרבויות שונות.

למודל המיוחד והרגיל הייתה השפעה דומה על עיבוי מורכבות דעות הסטודנטים (35% ו33%, במידה רבה), שהייתה חזקה בהרבה מהמודל המשותף (14%). לעומת זאת, בצמיחה וגדילה אישית, לשת"פ ולמודל המיוחד היו השפעות חזקות יותר מאשר למודל הרגיל (41%, 38%, ו33% בהתאמה, במידה רבה).

המודל המיוחד העביר את מושג הדיאלוג וחשיבותו במידה הרבה ביותר, מכל המודלים. הוא גם נטה לקיים הכי הרבה דיאלוג (94%, לעומת 89% בשת"פ, ו90% ברגיל, במידה מסויימת ורבה). במודל המיוחד ובמודל השת"פ באו לידי ביטוי יותר דעות שונות (75% ו72%, במידה רבה) מאשר במודל הרגיל (62%).

אינטראקציה חברתית בין הסטודנטים נוצרה במידה רבה במודל המיוחד (76%), והכי פחות במודל השת"פ (31%), כאשר המודל הרגיל היה מעט יותר טוב מהשת"פ (41%). בהתאמה לכך עסקו הסטודנטים בסוגיות שבמחלוקת (74% במיוחד, 48% בשת"פ, ו58% ברגיל, במידה רבה).

הסטודנטים במודל המיוחד היו הכי מעורבים בעיצוב הקוריקולום (65% לעומת 47% ברגיל ו60% בשת"פ, במידה מסויימת ורבה), ואף הרגישו בתחושת ביתיות (64% לעומת 33% ברגיל ו48% בשת"פ, במידה רבה). חברויות בין מגזריות נוצרו הכי הרבה גם כן במודל המיוחד (48%, לעומת 28% בשת"פ ו21% ברגיל, במידה רבה).

למודלים הייתה השפעה שונה ביצירת פתיחות לדעות שונות:

פתיחות לדעות אחרות	מיוחד	רגיל	שת"פ
פתיחות לדעות אחרות	61%	58%	34%
יכולת להקשיב לעמדה מנוגדת בנושא טעון	58%	55%	62%
יכולת לזהות הגיון פנימי בעמדה מנוגדת	52%	52%	43%
יכולת לגלות רגישות לעמדה שונה בנושא טעון	53%	52%	47%

לא היו הבדלים משמעותיים בתחושה של הבנת המגזר האחר בין המודלים.

הרצון להמשיך בדיאלוג היה החזק ביותר במודל השת"פ (79%, במידה רבה), ולאחריו במודל המיוחד (60%), לעומת 48% במודל הרגיל. תחושת החשיבות של התכנית חפפה לכך: 90% בשת"פ, 81% במיוחד, ו68% ברגיל. כמו כן חפפו לכך מידת שביעות הרצון, והנכונות להמליץ על התכנית.

במוסדות שבהם קיים מודל שת"פ, לא מתקיימים מפגשים רגילים בין דתיים לחילונים. בהשוואה לשני המודלים האחרים במוסדות אלו הורגש שינוי גדול יותר בתחושותיהם כלפי המגזר האחר (75% מול 53%). כמו כן הורגש שינוי גדול יותר ברמת הנכונות להכיר יותר אנשים מתרבויות אחרות (82% מול 70%).

נראה שבמוסדות של מודל שת"פ נעשה שימוש רחב יותר בכלי של דיאלוג (74% מול 54%), וכן יותר הובאו לידי ביטוי דעות שונות של אנשים ממגזרים שונים. עם זאת, באותם מוסדות הורגש שהקורס עודד פחות פתיחות לדעות אחרות (38% לעומת 55% במוסדות המודל המיוחד והרגיל).

תחושת החשיבות של תכנית דיאלוג, הנכונות להמשיך עם התכנית ולהמליץ עליה לאנשים אחרים הייתה גבוהה יותר במוסדות שקיימו מודל שת"פ.

מודל מיוחד ורגיל	מודל שת"פ	
45%	70%	רצון להמשיך בתכנית
69%	88%	חשוב לקיים מפגשים בין דתיים וחילונים
56%	82%	נכונות להמליץ על התכנית
48%	65%	מרוצה מהתכנית

באופן כללי, המשתתפים ממוסדות המקיימים מודל שת"פ היו רוצים (כאשר נשאלו על העדפותיהם בשאלון) שהתכנית תהייה יותר "יהודית" (57%), יותר דתית (45%) והשאר היו מרוצים מהרמה), יותר אינטנסיבית (54%), ועם יותר שעות (62%).

ככלל נראה שלמודל השת"פ ולמודל המיוחד יתרונות וחסרונות שונים. המודל הרגיל עומד היכן שהוא באמצע כאשר הוא יותר דומה למודל המיוחד.

הממד החווייתי

מתוך המוסדות שקיימו את תכנית דיאלוג, שלושה שילבו ממד חווייתי בתוך התכנית (כגון שבתות משותפות, טיולים, ועוד).¹

ככלל, לתוכניות ששילבו ממד חווייתי הייתה השפעה חזקה יותר על שינוי עמדות כלפי האחר:

ללא חוויה	עם חוויה	במידה מסוימת ורבה
30%	41%	שינוי עמדות כלפי המגזר שלך
51%	74%	שינוי עמדות כלפי המגזר האחר
71%	84%	סובלנות לקבל אנשים שונים
65%	82%	צמצום חשיבה סטריאוטיפית

¹ מדובר באוניברסיטת בר אילן, מכללת בית ברל, מכללת תלפיות ומכללת לוינסקי.

כמו כן, אלו שהשתתפו בתכנית חווייתית דיווחו על יותר צמיחה אישית (89% לעומת 73%, במידה מסוימת ורבה), התנהלות פתוחה יותר עם אנשים שונים (85% לעומת 70%), ועיבוי מורכבות הדעות שלהם (79% לעומת 72%).

אלו שהשתתפו בתכנית חווייתית אף אימצו והבינו את מושג הדיאלוג וחשיבותו באופן רב יותר. עניין זה חופף לכך שתוכניות חווייתיות קיימו יותר דיאלוג (97% לעומת 89%, במידה מסוימת ורבה).

באופן צפוי, בתוכניות חווייתיות הייתה יותר אינטראקציה בין הסטודנטים (73% לעומת 46%, במידה רבה, וכן עסקו יותר בסוגיות שבמחלוקת (76% לעומת 57%). בתכנית החווייתית נוצרה גם יותר תחושת ביתיות (88% לעומת 73%, במידה מסוימת ורבה), וכן נוצרו יותר חברויות בין מגזריות (73% לעומת 57%).

יש לציין שלא היה הבדל בין התוכניות החווייתיות לרגילות במידה שבה סטודנטים השתתפו בעיצוב הקוריקולום (בתכנית החווייתית 55%, לעומת 56%, במידה מסוימת ורבה).

באופן כללי הקורס החווייתי נטה לעודד יותר פתיחות לדעות שונות:

אלו שהשתתפו בקורס חווייתי מרגישים שהם מבינים טוב יותר סטודנטים מהמגזר האחר (38% לעומת 25%, במידה רבה). שני סוגי התכנית הדגישו יותר את ההבדלים בין המגזרים מאשר הדמיון, אך התכנית החווייתית עשתה זאת פחות (55% לעומת 70% בלא חווייתי).

הנכונות להמשיך בדיאלוג הייתה מעט יותר גבוהה בקורס החווייתי (61% לעומת 52%, במידה רבה). תחושת החשיבות של דיאלוג, שביעות הרצון מהתכנית והנכונות להמליץ על התכנית לאחרים הייתה גבוהה בהרבה בתוכניות חווייתיות (בין 15% ל-25% הבדל).

ותק המוסד

מוסדות בהם דיאלוג התקיים במשך יותר מ-3 שנים היו עדיפים ממוסדות פחות מנוסים בשינוי דעות שונות:

מוסד צעיר בדיאלוג (3 שנים או פחות)	מוסד וותיק בדיאלוג (4 שנים או יותר)	הקורס תרם (במידה מסוימת ורבה):
44%	64%	שינוי עמדות כלפי המגזר האחר
63%	78%	סובלנות לקבל אנשים שונים
67%	75%	נכונות להכיר יהודים מסוגים שונים

מוסדות בהם דיאלוג התקיים במשך 4 שנים קיימו יותר דיאלוג והביאו יותר לידי ביטוי דעות שונות של אנשים ממגזרים שונים מאשר מוסדות פחות מנוסים. כמו כן, נוצרה בקבוצות וותיקות יותר אינטראקציה חברתית, ועסקו יותר בסוגיות שבמחלוקת (כ-10% הבדל בכל אחת מהשאלות). הבדל גדול יותר ניכר במעורבות המשתתפים ביצירת הקוריקולום (68% מול 38%,

במידה מסויימת רבה) ותחושת הביתיות (48% בקבוצות וותיקות מול 33% בקבוצות צעירות, במידה רבה) וכן ביצירת קשרים חברתיים (37% מול 22%, במידה רבה).

מוסדות בעלי ניסיון בתכנית אף עודדו יותר פתיחות לדעות אחרות (62% מול 47%, במידה רבה), והיכולת להקשיב, להבין, ולהזדהות עם עמדות מנוגדות. משתתפים של התכנית במוסדות בעלי ניסיון היו מרוצים יותר מהתכנית, הרגישו יותר בחשיבותה ובחשיבות מטרותיה, והיו נכונים יותר להמליץ על התכנית מאשר אלו שבהם התכנית התקיימה במהלך שלוש שנים או פחות מכך.

מתן ציון מפורט לעומת עובר/לא עובר

השפעת תכנית דיאלוג על הסובלנות לקבל אנשים שונים הייתה גבוהה יותר כאשר חולק ציון מפורט מ-100, לעומת קורסים בהם חולק הציון עובר או לא עובר בלבד (41% לעומת 31%, במידה רבה). לעומת זאת הנכונות להמשיך ללמוד על האחר ותרבותו הייתה מעט יותר גבוהה כאשר כן חולק ציון (21% בלי ציון מפורט לעומת 31% עם ציון מפורט).

אימוץ הדיאלוג כמרכיב יסודי בתהליך הלימוד היה גבוה יותר כאשר כן חולק ציון מפורט (43% ו-31% בהתאמה, במידה רבה). כמו כן, הבנת הדיאלוג כמושג רעיוני הייתה גבוהה יותר (41% ו-26% בהתאמה).

קיום אינטראקציה חברתית בין הסטודנטים הייתה גבוהה יותר כאשר לא חולק ציון מפורט (57% מול 40%, במידה רבה), וכן עיסוק בסוגיות שבמחלוקת (55% לעומת 49%).

תחושת הביתיות הייתה גבוהה בהרבה כאשר לא חולק ציון מפורט (51% לעומת 34%), וכן יצירת חברויות בין המגזרים (43% לעומת 22%).

באופן כללי קורסים שלא חילקו ציון מפורט עודדו יותר פתיחות, נכונות להקשיב, ואמפתיה כלפי האחר:

קורס עודד (במידה רבה):	קורסים ללא ציון מפורט	קורסים עם ציון מפורט
פתיחות לדעות אחרות	63%	50%
יכולת להקשיב לעמדה מנוגדת	61%	48%
זיהוי הגיון פנימי בעמדה מנוגדת	50%	41%
רגישות ואמפתיה לעמדה מנוגדת	56%	44%

בתוכניות שבהם כן חולק ציון מפורט, הושם דגש רב יותר על ההבדלים בין המגזרים (64%). לעומת זאת כאשר לא חולק ציון מפורט הושם דגש רב יותר על הדמיון (56%).

סך הכול המשתתפים בתכנית כאשר לא חולק ציון מפורט הרגישו שהם מבינים יותר טוב את האחר, הרגישו שהתכנית יותר חשובה והיו יותר מרוצים מהתכנית ונכונים להמליץ עליה. עם זאת, יש לציין שהמרכיבים הדידקטיים (הבנת מושג הדיאלוג ואימוצו) היו חזקים יותר בתוכניות אשר חילקו ציון מפורט.

הדגשת המחלוקת

כאשר עסקו בסוגיות שבמחלוקת הייתה יותר השפעה על הדעות לגבי המגזרים, ועל סובלנות:

עסקו פחות במחלוקת	עסקו הרבה במחלוקת	(במידה רבה)
2%	10%	שינוי דעות כלפי המגזר שלך
11%	23%	שינוי דעות כלפי המגזר האחר
28%	48%	סובלנות
18%	38%	צמצום חשיבה סטריאוטיפית
21%	44%	הגברת פתיחות לעמדות שונות

כמו כן, כאשר עסקו יותר בסוגיות שבמחלוקת הייתה יותר הבנה ואימוץ של רעיון הדיאלוג. דבר זה מובן כיוון שהייתה תחושה שהיה יותר דיאלוג ושיותר דעות שונות באו לידי ביטוי.

מעניין שכאשר הסטודנטים השתתפו יותר בעיצוב הקוריקולום עסקו יותר במחלוקת (38% לעומת 8%). עיסוק במחלוקת אף תאם לתחושת הביתיות, וכן נוצרו יותר חברויות בין המגזרים.

פרחי הוראה

ניתן לגשת לנושא של פרחי הוראה משני כיוונים שונים: א) ראייה מוסדית על מנת לראות אם הנוכחות של פרחי הוראה משפיעה על כלל המשתתפים ב) ראייה אישית לראות אם פרחי הוראה עצמם חוו והושפעו מהתכנית באופן שונה. כ-40% מהנשאלים הם פרחי הוראה.

מבחינה מוסדית:

למרות שכפי שצוין לא היו הבדלים גדולים בין תכניות שכללו פרחי הוראה לאלו שלא, היו כמה אלמנטים שבהם הנוכחות של פרחי הוראה השפיעה. השפעת תכנית דיאלוג על המוסדות שבהם היו פרחי ההוראה בנכונות להמשיך ללמוד את התרבות והטקסטים של האחר הייתה יותר גבוהה (31%, במידה רבה) מאשר כאשר לא היו פרחי הוראה (24%), וגם ברמת הנכונות להכיר אנשים מתרבויות יהודיות אחרות (42% מול 32%). כמו כן ניכרה השפעה חזקה יותר על תחושת הגדילה האישית של המקיימים דיאלוג (38% מול 28%), ובאימוץ הדיאלוג כמרכיב יסודי בתהליך הלימוד (46% מול 31%).

בתוכניות שבהם היו פרחי הוראה בתכנית היה שימוש רחב יותר בכלי הדיאלוג, אך עם זאת ניכרה פחות השפעה בנכונות להקשיב ולהזדהות עם האחר:

סך הכול, משתתפים בתוכניות שכללו פרחי הוראה הרגישו שהתכנית תרמה להם יותר מאשר השאר (59% מול 50%). תכניות אלו גם הדגישו את ההבדלים בין המגזרים יותר מהשאר (61% מול 52%, במידה רבה).

מבחינה אישית:

כמעט ולא היו הבדלים בין פרחי ההוראה עצמם לאוכלוסייה הכללית. הבדלים מסוימים ניכרו בהמלצות של הסטודנטים לדגשים בתוכניות לעתיד. הם רצו שהתכנית תהיה יותר "יהודית", יותר דתית, וכוללת יותר שעות. כמו כן, 73% מפרחי ההוראה ציינו שלמדו כלים חינוכיים חדשים במהלך התכנית.

המלצות

לאור איסוף הנתונים המעמיק שערכנו, תוך התייעצות מתמדת עם מפעילי התכנית, מצאנו באופן כללי התכניות ממלאות את היעדים שלשמש נועדו. התניות מקיימות דיאלוג בין דתיים וחילוניים וכן מעמיקות את ההבנה של המושג דיאלוג. ההמלצות שלהלן מהוות כיוונים לקביעת מדיניות לעתיד.

- א. אנו ממליצים להמשיך ולפתח את תכנית דיאלוג במוסדות האקדמאיים.
- ב. להמשיך ולפתח את תכנית צמ"ח.
- ג. לתמוך בתכנית צמ"ח מבחינה מקצועית ודיקטית ובמיוחד בתחום הכנת המערכים.
- ד. ממד חווייתי ששל התכניות הוכיח את עצמו ככלי יעיל ביותר להשגת מטרות "צו פיוס", לכן יש לשקול לשלב אלמנטים חווייתיים בכל מקום ובכל הזדמנות שהדבר ניתן.
- ה. מצאנו שהתכניות ותיקות משפיעות במידה רבה ומכאן נובע שהשקעה בתכנית לאורך זמן משתלמת. לכן אנו ממליצים להמשיך ולהשקיע בתוכניות קיימות, ובנוסף לתת תמיכה לתוכניות חדשות.
- ו. על מנת לחלק את ניסיון העבר בין המוסדות השונים ולתמוך במוסדות חדשים בדרכם יש לחזק את האינטראקציה בין צוותי התכנית במוסדות השונים, ולעודד תמיכה משותפת בין צוותים במוסדות וותיקים בתכנית לצוותים במוסדות חדשים.
- ז. נראה לנו שיש להוסיף בדיקה יותר מפורטת של סוגיית טיב הטקסטים הנלמדים בקורסים ושל המקומות הנבחרים לביקורים וזאת על מנה לבחון באופן מדויק את משמעות הטקסטים והביקורים הללו במסגרת קורסים המעודדים דיאלוג.
- ח. כדי לידע את המוסדות בדבר הממצאים של מחקר זה וכדי לפתוח בעבודה ומחשבה משותפת, כדאי לקיים יום עיון משותף שבו ישתתפו צוותי התכנית במוסדות וידונו במשמעות הנתונים שהתקבלו בדו"ח זה.
- ט. לעודד את המוסדות השונים לערוך מהלך מקביל על ידי יום עיון עם צוותי התכנית במוסדות סביב הנתונים שהתקבלו בדו"ח זה.

- י. נמצא שככל שהסטודנטים מעורבים יותר בבניית הקוריקולום, הקורס משמעותי יותר עבורם. לכך אנו ממליצים לעודד את מארגני הקורסים לשתף את הסטודנטים בבניית הקוריקולום.
- יא. לעודד את מארגני הקורסים להדגיש את המחלוקת בין דתיים וחילוניים אפילו על חשבון הדגשת המשותף ביניהם.
- יב. לעודד את מארגני הקורסים ללמד טכסטים שמייצגים עמדה חילונית.
- יג. לבחון שיתוף פעולה בין מוסדות המקיימים מפגשים משותפים כדי להתאים את האוכלוסיות מבחינה מספרית ומגדרית (כדי שלא יהיו יותר מדי סטודנטים מקבוצה אחת).
- יד. לבחון דרכים להגביר את השפעת הדיאלוג על הדתיים.